

Annona Nova XI.
A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Kerényi Károly Szakkollégium
Pécs, 2020

Szakmai lektorok:

András Csaba, Bagi Zsolt, Barabás Gábor, Boros Julianna,
Bosák Levente, Hornyák Árpád, Maczelka Csaba,
Milbacher Róbert, Palkhoffer Mónika, Sári B. László,
Tuboly Ádám, Zsidó András Norbert

A kiadvány a Nemzeti Tehetség Program támogatásával jött létre
NTP-SZKOLL – 19-0050

Kiadó: Kerényi Károly Szakkollégium
Felelős kiadó: András Csaba

Szerkesztő
Kömüves Dániel

Olvasószerkesztők
Csabay István, Fenyő Dániel, Flach Richárd, Ignác Ágoston,
Kiss Georgina, Ónya Balázs, Radnai Dániel Szabolcs, Szabó Bianka,
Zsupos Norbert

Borítóterv
Simor Kamilla

Borítófotó
Heiter Bence

Tördelés
Vértesi Lázár

Nyomdai kivitelezés
Virágmandula Kft.

ISSN: 2061-4926

© A szerzők, 2020
© A szerkesztők, 2020

Minden jog fenntartva.

Tartalomjegyzék

Bozsoki Petra: Előszó	7
Tér	13
Bevezető	15
Berger Viktor: A köd térélménye	19
Csabay István: A társadalmi nyilvánosság politikai ereje a XVIII. századi Lombardiában. Az <i>Il Caffè</i> folyóirat politikai programja és hatalomgyakorlási stratégiái	29
Radnai Dániel Szabolcs: „Ennél kellemetesebb vidék nem csak házunkban, de egész Európában sincsen.” A földrajzi tér nemzetiesítése 19. századi Balaton-útikönyvekben	47
Orsós György: A lokalitás és nemzetállam-építés Pécsen és Szarajevóban az utcanevek változásainak tükrében	65
Várdai Levente: Leventeképzést végző cserkészcsapatok. A cserkészlevente keret létszáma, kiterjedése és szabá- lyozása a cserkész irattár forrásai alapján	77
Lukács Laura Klára: Hergé párhuzamos földrajza. Világ- alkotás és geopolitika a Tintin-képregényekben	91
Karácsonyi Krisztina: Nyelvi ideológiák és a romani nyelv (használatának) terei egy baranyai falu oláh cigány közösségében	105
Történelem és társadalom	123
Bacsa Ildikó Eszter: Nőideálok a magyar filmhíradókban (1945–1949)	125
Ignác Ágoston: Salamon király Szent Györgynek tett fogadalma	141

Raposa Vivien Kitti: Keresztény, nemzeti, antiszemita jelszavak nevében. A Turul és Emericana pécsi korporációinak tevékenysége a Pécsi Erzsébet Tudományegyetemen a Horthy-korszakban	153
Kömüves Dániel: A társadalom szubjektív reprezentációi két pécsi vállalkozás tükrében	169
Recenziók	185
Jaksa Csaba: Class struggle instead of racial struggle – Asad Haider, <i>Mistaken Identity: Race and Class in the Age of Trump</i> (London: Verso, 2018)	187
Ónya Balázs: Variációk igazságra – Kocsis László, <i>Az igazság elméletei</i> (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2018)	199
Rezümék	211
A Kerényi Károly Szakkollégium tagjai a 2019/2020-as tanévben	223
A Kerényi Károly Szakkollégium mentorai a 2019/2020-as tanévben	224

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

„Ennél kellemetesebb vidék nem csak hazánkban, de egész Európában sincsen”¹

A földrajzi tér nemzetiesítése 19. századi
Balaton-útikönyvekben

Bevezetés

Dolgozatomban azzal foglalkozom, hogy a Balatont és környékét bemutató magyar nyelvű idegenforgalmi kiadványok milyen elemeit hangsúlyozták, milyen imaginációit hozták létre a jelentős irodalmi hagyományokkal rendelkező tájnak a 19. század második felében. A gondolatmenet tárgyát elsősorban a konstruktivista nacionalizmuselmélet, az utazás- és turizmustörténet illetve az irodalmi kultusz kutatás fogalomkörében helyezem el, hiszen a vizsgálódás célja nem csupán annak bemutatása, hogy a Balatonról milyen információk váltak elérhetővé a kifejlődő bedekker-irodalom révén, hanem hogy e szövegek a tájjal kapcsolatos sajátos reprezentációknak milyen komplex konfigurációit alakították ki, illetve mindez miképp íródik bele a földrajzi tér nemzetiesítésének (ezzel együtt: mediatiszációjának) magyarországi alakulástörténetébe. Az elméleti-történeti bevezetőt követően röviden vázolom a korszak Balatonról szóló turisztikai kiadványainak sajátosságait és „fejlődéstörténetét”, ezután pedig egyetlen kötet, Jalsovics Aladár füredi útikönyvének részletes elemzésével teszek kísérletet a Balatonnal kapcsolatos reprezentációk meghatározó vonásainak összegyűjtésére, illetve a tájba projektált nemzet élményszerűsítésének bemutatására.

¹ HORVÁTH Bálint, *A' füredi savanyúvíz 's Balaton-környéke* (Magyar-óvárott: nyomtatta Czéh Sándor, 1848), 69.

Turizmus, mediatizáció, nemzetállam

A Balaton igen kedvelt téma volt a 18–19. század fordulójának tájköltészetében, nem függetlenül attól, hogy a korszak verselőinek jelentős része – Kisfaludy Sándor, Berzsenyi Dániel, Dukai Takács Judit, Kis János, Baróti Szabó Dávid és mások – dunántúli költő volt. Az a vidék azonban, amiről Berzsenyi és kortársai ihletett sorait írták korántsem az a jellegzetes turizmustáj volt még, amely a mai Balaton-képünkhöz áll közel. A nemesi patriotizmus ideológiájában gyökerező és az érzékenység–koraromantika határátlépéseit tükröző költemények fókuszában leginkább a táj *külső esztétikuma, változatossága* állt.² Az 1820-as évektől kezdve pedig a magyar reformnemesség informális nyilvánosságának központjává váló Balatonfüred meglátogatása – a gyógyfürdő és a savanyúvízkúra szezonális igénybevétele – tett szert *mint hazafias cselekedet* politikai jelentőségre.³ Mindazonáltal a Tihanyi Bencés Apátság tulajdonában álló Füred-Savanyúvíz fürdőn (és a rövidesen elszorvadó parasztfürdőn, Vértúton) kívül nem volt jelentős fürdőélet a Balaton vidékén, egészen a neoabszolutizmus korszakának infrastrukturális fejlesztéseiig.

A modern üdülési kultúra meggyökeresedésének és térbeli kiterjedésének feltételeit az 1860-as évek közösségi beruházásai teremtették meg: a déli parton áthaladó vasút (Buda–Nagykanizsa) elkészülte 1861-ben, ami szükségessé tette a partmenti mocsaras vidékek („berkek”) lecsapolását, valamint a Sió-zsilip 1863-as

² SÁRKÁNY Oszkár, *A tájésmény változásai a magyar költészetben Petőfiig* (Budapest: Kertész József nyomdája, 1935), 53–60; VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* (Budapest: Akadémiai, 1991), 75–77.

³ A reformkori Füred kultúrtörténeti szerepéről – Katona Csaba, Hudi József és Kovács Emőke társadalomtörténeti tanulmányai mellett – összefoglalóan lásd: szerk. ANTALFFY Gyula, *A reformkor Balatonja* (Budapest: Panoráma, 1984), 47–78; SCHLEICHER Vera, *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között* (Budapest: L’Harmattan, 2018), 68–72, 127–131.

megépítése, mely révén szabályozhatóvá vált és állandósult a tó vízszintje.⁴ Az a nagyon sajátos, a monarchia jellegzetes fürdőéletében is újdonságnak számító nyaralóturizmus, amely gyökeresen átalakította a Balaton parti települések kultúráját a század utolsó harmadában, csak e beruházásokat követően alakulhatott ki.⁵ Mindazonáltal nagyon érdekes, hogy e korszaknak – a 19. század második felének és a századfordulónak – a Balatonnal kapcsolatos (szép)irodalmi szövegeivel már kevesebbet foglalkozik az irodalomtörténet. Szó sincs arról, hogy 1848 után ne írtak volna sokan a Balatonról,⁶ inkább az állapítható meg, hogy az 1840–50-es évek nagy tájirodalmi hulláma⁷ után a regionális, etnografikus tematika különböző okoknál fogva⁸ kevésbé volt része az *élő irodalomnak*, az egykorú irodalmi diskurzus *első vonalának*. Másképpen: a század második felének, végének (egyébként nem

⁴ DOBSZAY Tamás és FÓNAGY Zoltán, „Magyarország társadalma a 19. század második felében” in szerk. A. GERGELY András, *Magyarország története a 19. században*, 397–459 (Budapest: Osiris, 2005), 424.

⁵ Kósa László, *Fürdőélet a Monarchiában* (Budapest: Holnap, 1999), 46–52. A 19. század utolsó harmadában a balatoni nyaralóturizmusához hasonlóan új üdülési formaként jelentkezett a magaslati (Tátra), a tengeri (Észak-Adria) és a nagyvárosi (pl. Budapest) fürdőhelyek kialakulása. Uo., 43–46, 52–60.

⁶ Mindez néhány tematikus vers- és prózaantológia átlapozásával is könnyen bizonyítható. Lásd: szerk. VÁTH János, *Magyar költők dalaiban a Balaton* (Céldömök: Balaton Szövetség, 1937); szerk. LIPTÁK Gábor, *A tihanyi ekhóhoz. Versek és rajzok a Balatonról* (Budapest: Szépirodalmi, 1958); szerk. ZSIKAI Erika, *Békebeli Balaton* (Budapest: Eri Kiadó, 2005); szerk. KÖRÖSSY P. József, *Balaton szívhálászat. Magyar írók balatoni novellái* (Budapest: Noran Libro, 2012)

⁷ Lásd: SZILÁGYI Márton, „Lisznyai Kálmán és a palócok regionális népi műveltségének romantikus képe”, in szerk. HOFER Tamás, *Népi kultúra és nemzetudat. Tanulmánygyűjtemény*, 61–69 (Budapest: Magyarországtudató Intézet, 1991); SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai* (Budapest: Argumentum, 2001), 62–90; T. SZABÓ Levente, „Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén”, in T. SZABÓ Levente, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, 13–99 (Kolozsvár: Komp-Press, 2008)

⁸ Lásd: SAJBÉLY Mihály, „Az 1849 utáni »líraellenesség« érvei és forrásai” in szerk. NÉMETH G. Béla, *Forradalom után – kiegyezés előtt*, 58–78 (Budapest: Gondolat, 1988)

jelentéktelen) tájirodalmi korpusza igen hamar kiesett a modern irodalmi emlékezet látóteréből, így a mai kánonnak sem része.

Jóllehet a Balaton „elfeledett irodalma” is számtalan érdekességet rejt magában, jelen tanulmányban egy olyan forrástípus irodalomtörténeti aspektusokat is érintő elemzésére irányítom a figyelmet, amely sokkal jellegzetesebb dokumentuma a modernizálódó balatoni turizmus alakulástörténetének: a balatoni tárgyú *útikönyvekre*. Az útikönyv mint önmagában is izgalmas szemiotikai tárgy azért is tarthat számot a múlt jobb megismerését célul kitűző kultúratudós érdeklődésére, mivel olyan kiadványtípusról van szó, amely nagyban meghatározta a földrajzi térrel kapcsolatos reprezentációk jellegét és terjedését a 19. század második felének rohamos ütemben fejlődő utazáskultúrájában. „Ahogyan a térképek leszögezték a határvonalakat, ugyanúgy szögezték le az útikönyvek és útleírások az útirányokat és az utazás közben meglátogatandó objektumokat” – írja Irina V. Popova-Nowak az 1750 és 1850 közötti magyar nyelvű (külföldi és magyarországi) utazási irodalmat vizsgáló tanulmányában.⁹ Allítása annál is inkább megállja a helyét, mivel a konstruktivista beállítottságú kultúratudomány újabb megállapításainak háttérében gyakorta az a feltételezés áll, hogy a különböző kulturális produktumok nem pusztán leképezik a világ egyes részeit (esetünkben a földrajzi tér különböző elemeit), hanem voltaképpen *létrehozzák* azt, *megteremtik annak reprezentációit*. Konrad Köstlin a következőket írja (némi gúnnyal) az *Utazás, régiók, modernség* című tanulmányában: „A kultúrkritikusok azért keseregnek, mert az utazás szétrombolta a vidéki kultúrát. Ezzel szemben én azt a tézist képviselem, hogy épp a turizmus teremtette meg a vidéket mint kulturális jelenséget; mint a másság, az idegen-ség régióját, ahol a közelség egzotikumaként hat.”¹⁰

⁹ POPOVA-NOWAK, Irina V., „A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön 1750–1850”, ford. KÁRMÁN Gábor, *Korall* 26. sz. (2006): 128–152, 147.

¹⁰ KÖSTLIN, Konrad, „Utazás, régiók, modernség”, ford. Kovács Tímea, *Café Babel* 22. sz (1996): 117–124, 121.

Épp ebből adódóan fontos látni, hogy a 19. század második felének Magyarországon – a tömegessé váló nemzet(állam) i hagyománytermelés¹¹ korszakában – a magyar nemzeti kultúra különböző narratíváinak, szimbólumainak létrehozásában és elterjesztésében igen jelentős szerepe volt a modernizálódó turizmusnak is.¹² Az egyre nyitottabbá váló polgári utazási kultúra – az 1850-es évektől fokozatosan szélesedő és diverzifikálódó sajtónyilvánosság valamint az egyes tájegységekhez kapcsolódó bedekker-irodalom révén – „bejárta”, „belakta” a nemzet territorialis terét; beillesztette a különböző tájegységek karakterisztikus egzotikumait, reprezentációit (mint részeket, a eseteket) a nemzetállam (mint komplex nagyegész) imaginációjába, folytatva a „tér nemzetiesítésének” azt a projektjét, amely már a század első évtizedeinek nemzeti költészetében elindult.¹³

De miképp is ment (és megy) végbe a szimbólumtermelés? A tér jelentésekkel, szimbólumokkal való feltöltését, használatba vételét, „ezt a látszatra súlyos és nehéz munkát [...] – írja Szi-jártó Zsolt – valójában nagyon is illékony természetű, könnyed szerszámok végzik el: nagyrészt *szavak, elbeszélések, történetek és képek* alkotják a tereket szervező kulturális gyakorlatokat, technikákat.”¹⁴ A (nemzeti) narratívák szerepéről még bőven esik

¹¹ A kifejezést Eric Hobsbawmtól kölcsönzöm. Lásd: HOBSBAWM, Eric, „Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914”, in szerk. HOFER Tamás és NIEDERMÜLLER Péter, *Hagyomány és hagyományalkotás* (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1987), 127–197.

¹² Ugyanerre hívta föl a figyelmet T. Szabó Levente az erdélyi turisztikai mozgalom és a transzilván ideológia kapcsolatáról írva. Lásd: T. SZABÓ Levente, „»Erdély népei«” A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban”, in T. SZABÓ, *A tér képei...*, 100–193.

¹³ A földrajzi tér „nemzetiesítéséről” magyar vonatkozásban: TAKÁTS József, „A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok”, *Regio* 15, 3. sz. (2004): 71–81; GYÁNI Gábor, „A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás”, *Helikon* 56, 1–2. sz. (2010): 239–257.

¹⁴ SZIJÁRTÓ Zsolt, „Szimbólumteremtés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban”, in SZIJÁRTÓ Zsolt, *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*, 195–215 (Budapest – Pécs: Gondolat – PTE BTK Kommuniká-

szó, ugyanakkor az utóbbi megállapításból még egy fontos elem érdemes kiemelni, amely a balatoni útikönyvek interpretációja kapcsán sem lesz érdektelen: a *vizualitás* szerepét. Mint a vizsgált kötetekből látni fogjuk, a modernizálódó idegenforgalom efféle kiadványainak, szövegtípusainak fontos aspektusa az adott földrajzi tér vizualizálása, mely mozzanat hozzákapcsolja a turizmus korabeli gyakorlatait és nyilvános reprezentációját ahhoz a modern tendenciához, amit a kortárs médiaelmélet a *társadalom mediatizációjának* nevez.¹⁵ Noha a most következő elemzéseknek elsősorban nem sajtóanyagok képezik tárgyát, fontos felfigyelni az illusztrált sajtó fejlődésének társadalmi hatásaira a 19. század második felének vonatkozásában. Az illusztrált sajtó, amely a jelentős reformkori kezdemények után, különböző technológiai fejlesztések révén (xilográfia, fotográfia stb.) az 1850–60-as években vált Magyarországon is elterjedté, a világról (és természetesen a *nemzetről*) való tudás egészen új formáit hozta el a magyar olvasóközönség számára. Miként Révész Emese kutatásaiból tudható, a „képesújság” laptípusának kifejlődésével, valamint a legkülönbözőbb sajtótermékekben megjelenő képek (illusztrációk, képmellékletek és ajándékképek) mindennapivá válásával olyan „olvasók” is részesültek az írott nyilvánosság információáradatából, akik a szó szoros értelmében nem voltak birtokában az olva-

ció- és Médiatudományi Tanszék, 2008), 200. (Kiemelés tőlem – R. D. Sz.) Mivel a dolgozat voltaképpen ennek a jelentésadásnak a különböző formáit igyekszik megragadni a balatoni turizmus vonatkozásában, magát az útikönyvek tárgyának tekinthető (földrajzilag meghatározható) területet én is *térnek* nevezem a továbbiakban. Ugyanis „modern társadalomtudományokban [...] a *tér* (Raum) – mint Szijártó Zsolt írja –, elsősorban viszonyfogalom: legtöbbször a *hely* (Ort) szemben definiálódik. [...] A teret a stabilitás, az állandóság dimenziójában megragadott helyhez képest [...] a mozgás, a folyamatos átalakulás révén jellemzik. A térben nem dolgokkal, hanem emberi tevékenységek, társadalmi gyakorlatok, cselekvések eredményeivel találkozunk.” (Uo., 199.)

¹⁵ Lásd: TÓTH Benedek, „Helyi kultúrák újratöltve: a turizmus késő modern mediatizációja és a tér értelmezésének modern fordulata”, *Replika* 96–97, 1–2. sz. (2016): 27–35.

sás képességének.¹⁶ Sajnálatosan Révész nagyszerű monográfiájának a nemzetkép és az illusztrált sajtó viszonyát tárgyaló esettanulmányai¹⁷ között nem esik szó hangsúlyosan a karakterisztikus magyarországi tájegységek vizuális reprezentációjáról, így a kutatásnak a későbbiekben erre is ki kell terjednie. Jelen dolgozat részben e kutatási irány számára is igyekszik adalékokkal szolgálni, amennyiben a turisztikai tér megteremtésének nem csupán irodalomtörténeti, hanem intermediális aspektusait is számításba veszi a 19. századi balatoni tárgyú útikönyvek elemzésekor.

A 19. századi Balaton-útikönyvek „fejlődéstörténete” és típusai

A címben megjelölt „útikönyv” mint kategória meglehetősen általános megfogalmazás, hovatovább jelenbéli visszavetítés azokra a forrásokra nézve, amelyekről a következőkben szó lesz. Miként a 19. század Magyarországon csak a neoabszolutista korszak kvázi-kapitalista szellemű, polgárosító tendenciái révén alakulhatott ki modern értelemben vett, bevételorientált idegenforgalom, úgy a professzionális *útikönyv* médiuma is csak ezután – Kósa László fürdőmonográfiájának adatai alapján az 1880-as évektől – terjedt el.¹⁸ Az általam feldolgozott kiadványok egy része tartalmi szempontból inkább a reformkori sajtóban jellegzetesen megjelenő (példá-

¹⁶ Révész Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest: Argumentum–OSZK, 2015), 9–16.

¹⁷ Uo., 263–387. Legalább ilyen izgalmas vizsgálatnak szentelt egy rövid tanulmányt Keszeg Anna, aki a Magyar Királyság különböző városainak látványstruktúráját elemezte századfordulós *képeslapok* felhasználásával. (KESZEG Anna, „A Magyar Királyság városainak látványstruktúrái a századforduló képeslapjain”, in szerk. KÁLAI Sándor, *Médiakultúra Közép-Kelet-Európában*, 129–144 (Kolozsvár: EME, 2016). A szerző Torockóról szóló kötetében is kitér a természeti táj többféle vizuális ábrázolásának elemzésére (KESZEG Anna, *A holdbéli völgy képelete* (Kolozsvár: EME, 2015).

¹⁸ KÓSA, *Fürdőélet...*, 39–42, 72–80.

ul a *Tudományos Gyűjtemény* cikkei között föllelhető) *hon- és népismereti beszámoló/tájéleírás*, illetve a *fürdői levél* műfajához áll közel. Az ilyen jellegű szövegek sokkal „irodalmiasabbak” is, mint a hivatalos fürdőorvosok és balneológiai szakemberek által írt, kifejezetten „fürdészeti” kötetek. Előbbiek – mint például Miskolczy Károly *Balaton Füred mint savanyú víz* című 1837-es kis könyve¹⁹ – általában az adott tájegység (saját élményekre támaszkodó) ihletett leírását és dicséretét adják, míg utóbbiak (ahogy Orzoveczky Károly 1863-as kézikönyve)²⁰ kifejezetten a *fürdővendégek* részére nyújtanak praktikus információkat: a helyi szálláshelyek megközelíthetőségéről és árairól, a gyógyvíz kémiai összetételéről, a gyógykúrák menetéről, vagy épp a szezonális szórakozási lehetőségekről. Persze a kettő ötvözése sem példa nélküli: az 1861-es *Nayad* című (eleinte periodikának tervezett) fürdői album első és egyetlen száma két fürdőhely, a budai Császárfürdő, valamint a balatonfüredi gyógyfürdő népszerűsítését tűzte ki célul. Mindezt részben hagyományos fürdőismertetések és képleírások, részben fürdői tárgyú humoros vagy romantikus karcolatok, novellák, regényes történetek egybeszerkesztésével tervezték elérni a szerkesztők.²¹ Megkülönbözteti továbbá az effajta kiadványokat a megjelenési platform, a formátum és a feltételezhető olvasói kör is. A neves litográfus, Szerelmey Miklós Pesten kiadott, tíz képet tartalmazó, igényes kivitelű *Balaton-albumát*²² (1848) minden bizonnyal a fővárosi művelt (magyar és német)²³ olvasóközönség forgathatta, ehhez

¹⁹ MISKOLCZY Károly, *Balaton Füred mint savanyú víz* (Veszprém: Szammer Alajos: 1837)

²⁰ ORZOVECZKY Károly, *Balaton-Füred és gyógyhatása* (Pest: Lampel Róbert, 1863)

²¹ szerk. BALÁZS Sándor, HUSZÁR Imre és RÓZSAÁGI Antal, *Nayad. Fürdői-album* (Pest: Lauffer és Stolp, 1863)

²² SZERELMEY Miklós, *Balaton-albuma. Emlék Füred s környékéről* (Pest: Edelmán Károly, 1851) [reprint kiadás – gond. Sebestyén Lajos, 1983]

²³ Szerelmey kötetét 1855-ben németül is kiadták, a reprint kiadásban a német változat is szerepel.

képest Horváth Bálint, bakony-kajári bencés pap ugyanebben az évben, Magyaróváron kinyomtatott szerény külsejű (illuztrációt nem is tartalmazó) olcsó Füred-kézikönyve²⁴ inkább egy szűk, regionális (zömmel egyházi) nyilvánosság számára nyújtott hasznos információkat a füredi gyógyfürdőről és környékéről. Míg a Szerelmey exkluzív könyvatos rajzolatit és stílusos képmagyarázatait tartalmazó album megvásárlása voltaképpen a „műpártolás” kategóriájába esett a korban,²⁵ Horváth Bálint kötete valóban csak egy kezdetleges útikönyv volt – még ha a mai könyvkereskedelmi osztályozás szerint mind a kettőjüknek az „utazás” elnevezésű polcon lenne a helye.

Egy dolog azonban biztosan hasonlatossá teszi ezeket a kiadványokat (azon túl, hogy esetünkben mind a Balatonról szólnak): mindegyik valamiképp sajátos reprezentációkat, az olvasó számára tetszetős, érdekfeszítő, talányos – önmagukon túlmutató – jelentéseket kíván rávetíteni a földrajzi térre, megképezve annak egyfajta összetett imaginációját. Szijártó Zsolt, már idézett tanulmányában, Christoph Henning, német kultúrakutatóra hivatkozva, négy különböző módozatát különíti el a tér szimbolikus turisztikai megmunkálásának. A tér *historizálását* vagy *muzealizálását* (1), ami által „a tér a történelem szférájába helyeződik át”; *naturalizálását* (2), melynek révén a táj „az ősi, eredeti érintetlen természet” helyszínékként jelenik meg; *folklorizálódását* vagy *egzotizálását* (3), amiben a helyi lokális tradíciók felhasználása a lényeges; valamint *élményszerűsítését* (4), aminek köszönhetően a tér mint különböző élmények forrása jelenik meg a szemlélő számára.²⁶ Ha ilyen szemmel nézzük az imént citált kiadványokat, szinte valamennyi „térértelmező” módozatot megtaláljuk bennük. A füredi gyógyvíz és savanyúvízkúra áldásos hatásait ecsetelő vagy a fürdön igénybe vehető szolgáltatásokat felsoroló

²⁴ HORVÁTH, *A' füredi savanyúvíz...*

²⁵ Lásd: RÉVÉSZ, *Kép, sajtó, történelem...*, 100–104.

²⁶ SZIJÁRTÓ, „Szimbólumteremtés – élményfogyasztás...”, 204.

részletek mind a tér élményszerűsítését végzik el.²⁷ A kirándulóhelyek számbavételekor a Balaton-felvidéket övező középkori romvárok említése, Kisfaludy Sándor e tárgyú regéinek (*Csobáncz, Tátika, Somló* stb.) idézése a táj historizálását segítik elő,²⁸ a balatoni táj szépségét és a hullámok kiszámíthatatlanságát leíró hosszú bekezdések pedig a táj természetességét, érintetlenségét, háborítatlanságát hivatottak hangsúlyozni.²⁹ A balatoni tájról szóló szövegek esetében egyedül talán a tér *folklorizációja* tűnik némileg vakfoltnak: bár nemcsak az útikönyvek, hanem az e tárgyú sajtóanyagok is megemlítik a jellegzetes jégthalászat szokását, kiemelik a szőlőtermesztés jelentőségét és elragadtatással szólnak

²⁷ HORVÁTH, *A füredi...*, 14–28; SZERELMEY, *Balaton-albuma...*, 11–17; ORZOVECZKY, *Balaton-Füred...*, 75–158.

²⁸ „Szárasoni kirándulásokra pedig a bájos, regényes környék bő alkalmat szolgáltat. A hires, honunk történelmében gyakran szereplő *tihanyi apátság, Csobáncz, Tátika, Szigliget*, Kisfaludy gyönyörű költeményeiben dicsőített lovagvárok romjai, mindannyi igéző szépséggel bíró, az út fáradalmait bőven jutalmazó pontok.” (Kiemelés az eredetiben) ORZOVECZKY, *Balaton-Füred...*, 29–30. Szerelmey albuma a Balaton kartográfiai ábrázolásán, s az azt körülvevő hegyek panorámáján túl összesen tíz képet közöl, ezek közül öt kép romvár-ábrázolás (Tátika, Rezi, Szigliget, Sümeg, Csobáncz). A szöveges ismertetésekhez rendszerint egy-egy Kisfaludy Sándor- (kevesebbszer Garay János-) idézet is tartozik mottóképpen. SZERELMEY, *Balaton-albuma...*, 23–30.

²⁹ Még a szikár tényekre szorítókozó, nem túl szószátyár Orzoveczky Károly könyve is ekképp kezdődik: „Alig van Magyarhonban, sőt nem nagyítunk, ha azt mondjuk, - az egész birodalomban fürdőhely, mely a természet annyi kellemeive s annyi oldalú gyógyerőkkel bírna, mint Balaton-Füred.” ORZOVECZKY, *Balaton-Füred...*, 7. Szerelmey Miklós a kietlen síkság és az elérhetetlen havasok közötti középszer mivoltában találja meg a Balaton valódi szépségét: „A Balaton és vidéke sem egyik sem másik szélsőséghöz nem tartozik; egyaránt távol van attól, hogy egyhangu síkságnak, valamint attól, hogy vadregényesnek nevezessék... A hosszasan elterülő tó mellett, s kivált annak északi partján, szelid változatosságban s szebbnél szebb panorámákat nyitva terjed el e vidék, mely annál inkább képét adja egy minden rézszeiben bevégzett, mondhatni: művészi szépségnek, mert a nélkül, hogy a nagyszerűbe vagy éppen idomtalanba vágó képekkel rázná fel az utas figyelmét, annak mégis minden lépten a legkellemesebb s megragadó báju látványokkal kedveskedik.” SZERELMEY, *Balaton-albuma...*, 4.

a badacsonyi szüretekről,³⁰ a 20. század fejleményeiből tudható, hogy a balatoni öslakosság *népi kultúrája* – mivel lényeges pontokon ellenkezett az idegenforgalmi térfoglalás érdekeivel és önképével – kevéssé játszott lényeges szerepet a térség turisztikai arculatának kialakításában.³¹

Azért tűnik kifejezetten fontosnak e kulturális sémák ismeretése, mert jól kirajzolja az eddig felsorolt turisztikai indíttatású kiadványok és a későbbi, professzionálisabb balatoni útikönyvek különbségeit. Szó sincs arról, hogy a modern technikával készült, nagyobb példányszámban elérhető, többször kiadott és reklámhirdetésekkel elhalmozott *A Balaton* című 1907-es kiadvány,³² az 1904-ben alakult Balatoni Szövetség azonos című kalauza (1912),³³ vagy az ország valamennyi fürdőhelyét számba vevő *Magyar fürdő-kalauz* (1911)³⁴ ne nyúltak volna éppúgy a balatoni táj historizálásához, élményszerűsítéséhez vagy naturalizálásához, mint elődeik. Az igazi különbség az, hogy míg a századfordulón és utána készült bedekker-kiadványok már egy kialakult, fejlődésben lévő turisztikai infrastruktúrát találtak maguk előtt (számos partmenti fürdőteleppel, fürdőigazgatósággal, ingatlannal, szolgáltatással, befektetővel stb.), addig korábban e szövegeknek *maguknak kellett megteremteniük*, különböző reprezentációk és tudásformák segítségével *létrehozniuk* azt a fizikai valójában még nem létező turizmustájat, amire ma Balatonként gondolunk. A következőkben – egy konkrét, 1878-as útikönyv

³⁰ A már említett honismereti, tájleíró értekező munkákra emlékeztető kiadványok (mint például Horváth Bálint könyve) még kitértek a Balaton parti települések népi kultúrájára, szokásaira és az öslakosság embertani jellemzőire, de ez az érdeklődés a 19. század második felében (a nyaralóturizmus infrastruktúrájának kiépülésével) elhalványult.

³¹ Erről részleteiben lásd: SCHLEICHER, *Kultúrfürdő...*, 105–120, 223–264.

³² Szerk. SIMALYA V. Ferenc és KARDOS Ignác, *A Balaton összes fürdő- és üdülőhelyének leírása* (Kaposvár: szerzői, 1907)

³³ *Balatoni Szövetség kalauza* (Budapest: Németh József, 1912).

³⁴ Szerk. ERDŐS József, *Magyar fürdő-kalauz. A Magyar Védő-egyesület hivatalos közlönye* (Tata: Englander és Társa, 1911) [reprint kiadás – gond. Sebestyén Lajos, 1984]

elemzése során – amellet fogok érvelni, hogy e reprezentációk és tudásformák ernyőfogalma a *nemzet* volt, s az infrastruktúrálisán valójában még nem létező modern turizmushoz a balatoni táj imaginárius megteremtésén és a nemzet narratíváinak, szimbólumainak turisztikai élményé avatásán keresztül vezetett az út.

A nemzet mint turisztikai élmény (Jalovits Aladár: *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei, 1878*)

A balatoni turizmustáj kialakulásának izgalmas átmeneti periódusában keletkezett Jalovits Aladár (1833–1897), bencés rendű szerzetes és tanár³⁵ füredi útikönyve. *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei*³⁶ című 1878-as, Pesten kiadott, igényesnek nem mondható, de fametszetekkel gazdagon illusztrált munka abban a korszakban született, amikor már részben rendelkezésre álltak a partmenti nyaralóturizmus kiépüléséhez szükséges feltételek (mocsár-lecsapolások, kotratások, partművek, a déli parton vasút stb.) s a fürdőélet jeleire már több helyütt fel lehetett figyelni, ugyanakkor hivatalos fürdőalapítás csak kevés helyen történt. Schleicher Vera már idézett könyvéből tudható, hogy 1878 előtt Balatonfüreden kívül összesen három település rendelkezett működő fürdőteleppel: Keszthely (1846), Siófok (1866) és Almádi (1874).³⁷ Jóllehet pár évtizeddel később, a századforduló éveire már számos Balaton parti településen létesült fürdőtelep, ekkoriban még valóban Füred volt a Balatonra irányuló turisztikai ér-

³⁵ Életéről lásd: főszerk. VARGA Béla, *Veszprém megyei életrajzi lexikon*, 1988, Hozzáférés: 2020.03.19. <http://www.bibl.u-szeged.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/veszplex/html/szocikk/j.htm>

³⁶ Jalovits Aladár, *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei* (Budapest: Hunyadi Mátyás Intézet, 1878)

³⁷ SCHLEICHER, *Kultúrfürdő...*, 363–365. Emellett megjegyzendő az is, hogy 1878-ban a balatoni turizmus kiszélesítését, népszerűsítését zászlójukra tűző későbbi egyesülések (Balaton Egylet, 1882; Balatoni Szövetség, 1904) még nem léteztek.

deklődés *centruma*.³⁸ Ennek megfelelően a nagy hagyományokra visszatekintő balatonfüredi gyógyfürdő bemutatását célul kitűző útikönyv a centrum köré rendezett vidéket, a balatoni turizmustáj imaginációját *nem* a még kezdetleges, fogyatékos idegenforgalmi infrastruktúra kvantifikálható eredményeinek felvillantásával igyekszik kialakítani, sokkal inkább a nemzeti szimbólumok és narratívák tájba projektálásával.³⁹

Jalsovits kötete szerkezeti és tartalmi szempontból is követni látszik a hasonló gyógyfürdői kézikönyvek, bedekker-kiadványok felépítését. A könyv első szakasza (3–37) bemutatja füredi gyógyhely történetét; a következő részben (38–63) Füred fekvését, éghajlatát, illetve a gyógyvíz hatásait ismerhetjük meg; a *Szükséges tudnivalók* című fejezet (64–82) a helyi hivatalokat, intézményeket, tarifákat, szolgáltatásokat gyűjti egybe. A negyedik szakasz (83–107) a fürdőhely fontosabb köz- és magánépületeit, az ötödik rész pedig (108–125) jellegzetes nyaralóit sorolja fel, számos fametszetes illusztráció segítségével. A hatodik szakasz (126–135) kisebb lélegzetű sétákra, szabadidős tevékenységekre tesz javaslatokat; a hetedik rész (136–159) a tavat magát és annak „lakóit” mutatja be; a nyolcadik – legterjedelmesebb – fejezet (160–282) pedig nagyobb Balaton környéki kirándulások lehetséges útvonalait, célpontjait ajánlja az olvasó figyelmébe. A kötethez nem meglepő módon tartozik egy „fürdőszeti melléklet” (183–198), amelyet dr. Engel Gyula, Zala vármegye tiszteletbeli főorvosa írt, illetve egy kihajtható Balaton-térkép is, amely Szerelmey Miklós ekkoriban már jól ismert ábrázolásában láttatja a tó földfelszíni kiterjedését.

Jalsovits azonban nem csupán nagy részletességgel mutatja be a balatoni vidék látványosságait, értékeit, hanem érzékenyíti is olvasóját; miképp az előszóban írja: „A magyar Petrarkának [!],

³⁸ Fontos megjegyezni: a század utolsó évtizedében a turizmus téri kiterjedésével arányosan Füred elvesztette vezető szerepét a látogatók számát illetően, hiszen Siófok az 1890-as évektől már sokkal magasabb vendégszámokat produkált.

³⁹ Noha a nemzeti karakterű szimbolikák, elbeszélések és helyi tradíciók újramondása a mai napig jellegzetessége az útikönyveknek, de mindez általában alárendelődik a modern idegenforgalom szempontrendszerének.

Kisfaludy Sándornak közbeszótt, s idevágó verseivel, az olvasmányt változatossá kívántam tenni.”⁴⁰ Egyfelől az „idevágó” szövegekkel bevonja az olvasót a *tájjal kapcsolatos irodalmi hagyományba*, másfelől – tehetjük hozzá mi –, a témához kevésbé kapcsolódó vendégszövegekkel (a magyar nemzeti irodalomtörténet több, akkorra már kanonikusnak tekinthető alkotásával) *nemzeti karaktert* is ad a bemutatott földrajzi térnek.

Kisfaludy Sándor századeleji műveinek (*A' kesergő szerelem*, 1801; *Regék a magyar előidőből*, 1807) népszerűsége már életében, az 1820–30-as években (Kölcsey és Vörösmarty fellépésével) elhalványult, s a költő irodalomtörténeti kánonban megképződő helye sem tett szert Kazinczyéhoz vagy testvéröccséhez, Kisfaludy Károlyéhoz mérhető jelentőségre. Mindazonáltal különböző írók-költők és intézmények (pl. Garay János, Vas Gereben, Jókai Mór, Eötvös Károly, vagy éppen a zalai köznemesség) kultuszépítő tevékenysége révén a balatoni (és tágabban: a dunántúli) tájjal kapcsolatos irodalmi hagyománynak igen hamar ő vált a legfontosabb főszereplőjévé. Épp emiatt nem véletlen, hogy számos Balatonhoz kötődő kiadvány – köztük a már említett Szerelmey-album is – előszeretettel nyúl Kisfaludy műveinek a balatoni-dunántúli tájjal kapcsolatos szakaszaihoz, s mellé nem ritkán felsorakoznak a *Balatoni kagylók* című verseskötet (1848) szerzőjének, Garay Jánosnak a strófái is. De amíg például Szerelmey csak *mottóként, paratextuális módon* emel egy-egy Kisfaludy- vagy Garay-verssört képleirásai élére, Jalsovits nem állal egészen hosszú idézeteket könyvének fejezetei közé iktatni. Mi több, Jalsovits könyvének *regionális* érdekeltsgű (és fontos hangsúlyozni: *katolikus*) perspektívájából megmutatkozik a magyar nemzeti irodalom egyfajta *alternatív* kánonja is.

A dunántúli térség történelmének bemutatásakor Jalsovits az ősmagyarok áldozati rítusairól írva először Garay Jánost citálja, majd Árpád fejedelem földi maradványai kapcsán Eötvös József közismert *Búcsú* (1836) című költeményéből idéz egy fél stró-

⁴⁰ JALSOVITS, *A balatonfüredi...*, 1.

fát.⁴¹ Pár oldallal később a füredi gyógyhely 1840–50-es évekbeli fejlesztéseinek taglalása után a híres fürdővendégek között megemlíti „a »Szózat« íróját Vörösmarty Mihályt. A koszorús költő egészsége már ekkor hanyatlóban volt, nem annyira az idő – talán 52 éves lehetett – mint inkább az élet viharai által megtörve. Ha jól emlékszem, kedves neje és fiai is itt voltak.” Bár Jalsovits kortanú mivolta nem bizonyítható, a történetet a személyes megfogalmazás („magunk láttuk”, „ha jól emlékszem”) hitelesíti.⁴² Ezt követően a szerzőt olyannyira elragadja a Vörösmartyval kapcsolatos emlék, hogy még a fejezet vége előtt a szövegbe iktatja teljes terjedelmében *A vén cigány* (1854) című verset a következő megjegyzéssel: „Nem állhatom meg, hogy a magyar költők királyának »Hattyudalát« ide nem írjam. Talán vannak, kik nem olvasták.”⁴³ A vers után pedig még egyszer megindokolja annak szereplését a kötetben: „miért írtuk ide ezt a verset? Mi azt feleljük reá: azért mert szerény véleményünk szerint ezen a vers a »Szózat« írója és azon kor történetének egy lapját tükrözi vissza.”⁴⁴ Ezután némi átvezetéssel Garay-költemény következik a *Balaton* *kagylókból*, szintén teljes terjedelmében, majd a füredi vendégszám 1839 és ’77 közötti statisztikája után véget is ér a fejezet.

⁴¹ „S nem veszhet el, míg az ezüst Dunának / Nagy tükörén egy honfiszem pihen, / S magyar lakik a parton, s a hazának / Csak egy romlatlan gyermeke leszen” JALSOVITS, *A balatonfüredi...*, 15.

⁴² Jalsovits elbeszéléséből nem derül ki, hogy Vörösmarty Mihály melyik füredi látogatásáról van szó; csak annyit jegyez meg az idézett rész kezdetén, hogy az „ötvenes évek elején” történt (Uo., 32.). Így, ha valóban 52 éves volt a költő ekkor, az esemény 1852-ben lehetett, de a kötet számos sajtóhibáját, tárgyi tévedését figyelembe véve az sem kizárt, hogy a szerző tévedett Vörösmarty életkorát illetően. Vörösmarty füredi látogatásairól lásd: EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül I.* (Budapest: Révai, [1929]), 185–201.; VÖRÖS Károly, „Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében” in szerk. ÉRI István *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 3. (Veszprém: 1965), 113–123.

⁴³ Uo., 33.

⁴⁴ Uo., 35.

Mindezek alapján talán nem meglepő, hogy a későbbiekben (néhány „sematikusnak” is mondható Kisfaludy- és Garay-idézet után) a szerző egészen hosszasan idézi Kisfaludy két balatonfüredi szobrának (1860, 1877) inskripcióit, benne a költő rövid életrajzával és munkáinak méltatásával. A tó eredetéről szóló mondák kapcsán pedig nem csupán Garay János (*Megteremté Isten...* kezdetű) feldolgozása kerül említésre, hanem teljes egészében szerepel Fáy András 1836-os *Sió* című prózában írt „tündéres regéje” is, amely a Sió-történet első ismert irodalmi feldolgozása.⁴⁵ A nagyobb kirándulások lehetséges célpontjait felkínáló szakasz Tihanyt bemutató része újabb Garay-idézettel kezdődik, majd az apátság történetének rövid ismertetése után Csokonai *A tihanyi ekhóhoz* című verse zárja a fejezetet.⁴⁶ A nagyvázsonyi vár és Kinizsi Pál hadvezér kapcsán egy Tóth Kálmán-idézettel („... ki fél kézzel / Malomkövet hengergetett”) csinál kedvet a helyi tradíciókhoz a szerző, a Csobánc tetején található várrom ihletett leírása, valamint a Gyulafy-nemzetség történetének felvillantása pedig előre vetíti Kisfaludy Sándor *Csobáncz* című regéjének teljes terjedelmében való közlését.⁴⁷ Ez alapján egyáltalán nem okoz meglepetést, hogy a badacsonyi hegy látványát egy Himfy-idézet vezeti be, majd mind a Somló, mind a Tátika esetében hosszú részletek következnek Kisfaludy azonos című regéiből. Jalsovits a Füredtől távolabbi kirándulóhelyek katalógusába Csáktornyát is fölveszi, ami okvetlenül megköveteli Zrínyi Miklós megidézését a *Szigeti veszedelem XI.* énekével, amit újabb – az *Esseghvárból* és a *Somlóból* származó – Kisfaludy-reminiszcenciák követnek. A kötet Jalsovits által írt (tehát a „fürdőszeti” mellékletig kiterjedő) részét pedig stílszerűen – mintegy keretessé téve az útikönyv „irodalmi vonulatát” – Vörösmarty *Szózata* zárja.

⁴⁵ Uo., 140–159.

⁴⁶ A vers *A tihanyi viszhanghoz* [!] címmel szerepel a kötetben. Uo., 178–180.

⁴⁷ Uo., 193–205.

Összegzés

Összefoglalásképp megállapítható, hogy Jalsovits Aladár füredi útikönyve a turisztikai tér megteremtésének és egyetlen médiumban való objektiválásának cseppet sem könnyű feladatát kiválóan megoldotta, kreatívan alkalmazva a Balaton-vidékkel kapcsolatos történelmi forrásokat, a fürdő egykorú állapotára vonatkozó (idegenforgalmi szempontból leginkább releváns) ismereteket, valamint a tájjal kapcsolatos irodalmi hagyományt. Egy igen szűk és eklektikus keresztmetszet megmutatásával nem csupán a Balatonnal kapcsolatos irodalmiság jeleseivel, Kisfaludy Sándorral és Garay Jánossal ismertette meg az olvasót, hanem „beleírta” a tájba a nemzeti irodalom (hangsúlyosan Dunántúl-centrikus) kánonját is: Zrínyi Miklóst, Csokonai Vitéz Mihályt és Vörösmarty Mihályt. A balatoni turizmustáj imaginárius megteremtésének alakulástörténetében egy olyan epizódot villant föl ez a könyvecske, amikor a tájjal kapcsolatos reprezentációk *döntő többségét* még az irodalom terrénumából kellett kölcsönözni. Az a turisztikai tér, amivel Jalsovits könyvében találkozunk nem más, mint a magyar irodalom *nemzetiesített* tere, amely egyszersmind *természetes, egzotikus, historikus és élményszerű* is.